

Hatti Ülkesine Gelen Yabancı Hekimler***Foreign Physicians Coming to Hatti Land****Gülgüney Masalcı Şahinⁱ**

ⁱDoç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Hititoloji Anabilim Dalı
<https://orcid.org/0000-0003-2692-874X>

ÖZ

Günümüzde olduğu gibi Eski Yakın Doğu'da da hekimlik kutsal bir meslek sayılmıştır. İnsanlar henüz hastalıkların gerçek sebeplerine ve insan fizyolojisine yeterince hâkim değilken hastalanmak, daha çok tanrıların bir cezası ya da kötü ruhların sebep olduğu bir mesele gibi düşünülmüştür. Sağaltım için gerek büyü, gerekse droglarla tedavi uygulanmıştır. Bazı uygarlıkların hekimleri bu alanda daha ön plana çıkmıştır. Özellikle Mısır ve Mezopotamya'da kurulan devletler bunlar arasındadır. Eski Anadolu'da MÖ. 2. binyılda egemenliğini sürdürmüş olan ve yaşadıkları ülkeye Hatti memleketi diyen Hititler, ihtiyaç halinde diplomatik ilişkilerini kullanarak ülke dışından pek çok alanda uzman getirtmiştir. Bunlar arasında taş ustalarından at yetiştiricilerine pek çok kimse söz konusudur. Hekimler de sıkça Mısır ya da Babil krallarından talep edilen uzmanlardandır. Bu uzmanların işlerini bitirdikten sonra derhal gönderilmesi beklenmektedir. Ancak kimi zaman uzmanlara ev, mal mülk hatta eş sağlayarak Hatti ülkesinde kalmaları için çaba gösterildiği anlaşılmaktadır. Bazı hekimlerin isimlerinin kayıtlarına rastlanmakla birlikte kimileri de yalnızca ^{LÜ}A.ZU yani hekim olarak anılmıştır. Bu uzmanların Hitit tıbbında ve tıbbi kayıtlarında etkileri olması söz konusudur.

Anahtar Kelimeler: Hititler, Çiviyazılı tabletler, Tıp, Hekimler

ABSTRACT

In the Ancient Near East, as today, medicine was considered a sacred profession. While people were not yet sufficiently aware of the real causes of diseases and human physiology, getting sick was thought of as a punishment from the gods or as a matter caused by evil spirits. Both magic and drugs were used for treatment. Physicians from some civilizations were more prominent in this field. The states established in Egypt and Mesopotamia were among these. The Hittites, who maintained their dominance in ancient Anatolia in the 2nd millennium BC and called the country they lived in the Land of Hatti, brought experts in many fields from abroad when needed, using their diplomatic relations. These included many people, from stonemasons to horse breeders. Physicians were also among the specialists frequently requested by Egyptian or Babylonian kings. Physicians were also experts frequently requested by Egyptian or Babylonian kings. It was expected that these experts would be sent away immediately after completing their work. However, it is understood that sometimes efforts were made to keep the experts in the Hatti country by providing them with houses, property and even wives. While some physicians' names are recorded, some are simply referred to as ^{LÜ}A.ZU, meaning physician. These specialists had an influence on Hittite medicine and medical records.

Keywords: Hittites, Cuneiform tablets, Medicine, Physicians

* Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi, 2025;15(1):1-6

DOI: 10.31020/mutfd.1536725

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 21 Ağustos 2024; Kabul Tarihi - Accepted: 02 Kasım 2024

İletişim - Correspondence Author: Gülgüney Masalcı Şahin <gmasalci@ankara.edu.tr>

Giriş

Eski Yakın Doğu’da gerek Mezopotamya ve Anadolu’daki çivi yazılı belgelerden, gerek Mısır’daki yazılı kayıtlardan hastalıkları tedavi eden görevliler bulunduğu bilinmektedir. Bu kişiler arasında büyücüler ve hekimler bulunuyordu. Bu hekimlerin sağaltım yöntemleri, görevleri ve yaşantılarına dair kesitler, yazılı belgelerden öğrenilmektedir. Mezopotamya’da Asur ve Babil gibi devletlerde gerek droglarla tedavi, gerekse cerrahi müdahaleler yapıldığına dair bilgiler çivi yazılı tabletlerde kayıt altına alınmıştır.¹ Mısır’da da tıp tarihine bu anlamda ışık tutan papirüsler ile mumyalama uygulamaları, insan fizyolojisine olan hakimiyet konusunda uygarlığın ne ölçüde kendini geliştirdiğini gözler önüne sermektedir.²

Eski Anadolu’da uzun yıllar hakimiyetini sürdüren bir uygarlık olan Hititlerin tıbbi birikimleri ile ilgili bilgiler başkent Hattuşa’da ortaya çıkarılan çivi yazılı belgeler arasındaki tıbbi kayıtlara, büyü ve ritüel metinlerine dayanmaktadır.³⁻⁶ Bu metinlerde hastalıklarla ilgili fal ve kehanetler, çeşitli hastalıkların semptomları ve reçeteleri bulunmaktadır. Ayrıca bu belgeler, başkentte gün ışığına çıkarılması sebebiyle devlete ait kayıtlardır. Bu bakımdan tedavi yöntemlerinin ve hastalıkları tedavi eden uzmanların sarayla ilişkili hekimler olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Diğer yandan istisna olarak yasa maddeleri arasında hekimin halktan birini tedavisi sonucunda aldığı ücreti ile ilgili bir kayıt söz konusudur.

Hititler, başta yazı olmak üzere pek çok konuda Mezopotamya uygarlığından etkilenmişlerdir. Memleketlerine Hatti Ülkesi diyen Hitit devletinin hükümdarları, savaş zamanında mesleğinde uzman zanaatkarları esir alırken, barış zamanlarında da diplomasiyi kullanarak yine ülkelerine çeşitli devletlerden pek çok uzman getirtmişlerdir. Bunlar arasında taş ustalarından at yetiştiricilerine, katiplerden kahinlere kadar pek çok kimse bulunmaktadır.⁷ Hekimler de getirtilen bu uzmanlar arasında yer almıştır.⁸ Hitit Devletine ait yazılı belgelerde yerli hekimler ile Luvi ve Hurri kökenli hekimlerin varlığı bilinmekle birlikte yukarıda da değinildiği üzere Mezopotamya ve Mısır’dan getirtilen hekimler de bulunmaktadır.

Sağaltım yöntemi için droglarla tedavi gerçekleştirilirken aynı zamanda majik ritüeller de sıkça kullanılmıştır. Bu yolla hastalığa sebep olan meseleyi tanrılarla çözmek istemişlerdir. Hastalıkların tanrıların bir cezası olduğu ya da hastalıklara kötü ruhların sebebiyet verdiği düşünüldüğünden çözüm için de tanrılara başvurulmuştur. Ayrıca kimi zaman hangi ilacın ya da hekimin hastaya iyi gelebileceğine dair bile fal sorusu sorularak kehanette bulunduğu bilinmektedir, KUB 22.61 i 17’ numaralı metinde şöyle geçmektedir: *“Benim için hangi hekimin saptanacağını fal aracılığıyla soracağım”*.

Mezopotamya’da hekim için Sumerce ^(LÚ/SAL)A.ZU, Akadca *asû* terimleri kullanılmıştır.⁹ Hitit metinlerinde de kadın ve erkek hekimler aynı şekilde kaydedilmiştir.¹⁰ Hekimlerin eğitimlerine dair belgelerde bilgi bulunmamaktadır ancak diğer zanaatlardaki gibi usta – çırak ilişkisi ile sistemin yürütülmüş olması muhtemeldir. Hekimlerin arasındaki hiyerarşi ise GAL ^{LÚ.MEŞ}A.ZU “hekimlerin büyüğü, UGULA ^{LÚ}A.ZU, ^{LÚ}A.ZU.SAG “baş hekim, hekim başı” ve ^{LÚ}A.ZU.TUR “küçük (genç, asistan) hekim” sözcükleri ile ayırt edilmektedir ve bu hiyerarşinin varlığı da usta çırak ilişkisini kanıtlar niteliktedir.^{*§§}

Hekimlerden birçoğunun isminin kaydına rastlanmazken nadiren de olsa isimlerin kaydedildiği anlaşılmaktadır. Babilli ve Mısırlı hekimlerin dışında ^{LÚ}A.ZU.SAG baş hekim olduğu anlaşılan *Tuwatta*-^{LÚ} isimli şahsın adı *Işhara Kültüne* ait (CTH 641) metinde tabletin katibi olan ^mHapati-PİRİG’in babası olduğu KBo 21.42 ay. VI 4’-5’te ifade edilmiştir. Rütbece düşük olan ^{LÚ}A.ZU.TUR KAB.ZU.ZU olarak geçen Lurma isimli hekimin ise II. Muwatalli’nin CTH 382 Kummanni’nin Fırtına Tanrısı’na duasını kaydeden katip olduğu

*§§ Metin yerleri için bkz. GAL ^{LÚ.MEŞ}A.ZU (IBot 2.44 2’, VSNF 12.17 8’, 10’), UGULA ^{LÚ}A.ZU (KUB 5.12 ay. 5), ^{LÚ}A.ZU.TUR (KBo 21.42 ay. IV? 5’), GAL ^{LÚ.MEŞ}A.ZU (KBo 11.1 ay. 26’)

tablet kolofonunda yazan “ŠU ^mlu?-u-ur-ma” “Lurma'nın eli” ifadesinden öğrenilmektedir ve babasının adının da Aki-^DU olduğu KBo 11.1 ay. 26'-27'. satırlarda kaydedilmiştir Salgına karşı ritüel icra eden Kizzuwatnalı Zariya isimli kişi ise ^LA.ZU olarak kaydedilmiştir ve Zariya'nın gerçekleştirdiği ritüelde (CTH 757) bir reçete bulunmamakta, yalnızca majik eylemler söz konusudur. Bir yemin metni olan KBo 48.123 numaralı metnin öy. I 8'-11' satırlarında da muhtemelen kralı Zithara kentinde *auli* (uzvu) vurduğunda (kral ağrı çektiğinde), kraliçe Lawazantiyalı Istar'a yemin eder. Kraliçe, söz konusu yeminde Tanrıça *Istar*, hekim *Piha-^DU*'nun elini hafifletirse ona adakta bulunacağını söylemiştir.¹¹ İsimler görüldüğü gibi belli başlı metinlerde geçmiş, çok sık anılmamıştır. Ayrıca yerli hekimler olan *Hutupi* ve *Akiya*'nın isimleri mahkeme kayıtlarına ait metinlerde geçmektedir.¹²

Hekimlerin aldıkları ücretle ilgili bir bilgiye Hitit yasa kayıtlarından ulaşılabilmektedir. Yasa derlemesinin 9. maddesinde, CTH 291, KBo 6.4 öy.I 22'-26'. satırlar arasında başı yaralanan bir kişinin masraflarını ve hekim ücretini onu yaralayan kişi ödemektedir:¹³ “Eğer özgür bir adamın başını herhangi biri yaralarsa ona baksın, onun yerine bir kişi versin ve o iyileşinceye kadar çalışsın. O iyileştiği zaman ona on şekel gümüş versin. Ve hekime ücretini üç şekel gümüşü versin. Eğer (yaralı) erkek köle ise iki şekel I gümüş versin” Burada dikkati çeken hekime verilen ücretin hasta yani yaralı kişinin özgür ya da köle olmasına göre değişmesidir. Özgür kişi için üç şekel, köle için ise iki şekel gümüş ödenmektedir. Bir şekel ise yaklaşık 12,5 gram ağırlığındadır.

Yukarıda da değinildiği gibi hastalıklara karşı büyü ritüellerini sıklıkla uygulayan Hititlerin bu uygulamaları çoğunlukla Luvî ya da Kizzuwatna yani Hurri kökenli olmuştur. İsmi kaydedilen hekimlerin bir kısmı da bu bölgelerdendir. Ancak Hitit kralları hastalıklara karşı çaresiz kaldıklarında ve tıbbi yetersizlik durumlarında ülke dışından hekim talebinde de bulunmuşlardır. Hitit tıbbi kayıtları arasında Akadca belgeler olması, Hitit tıbbındaki Mezopotamya etkisini ve bu etkileşimde gelen hekimlerin rolünü göstermektedir. Hekimlerin de diğer zanaatkarlar ve elçiler gibi işlerini bitirdikten sonra geri gönderilmeleri beklenmiştir. Mesleki açıdan ülkeler için kıymetli olan bu kimselerin alıkonulması ülkeler arasında sorun teşkil etmiştir. Konuya dair bir mesele Hitit ve Babil devletleri arasında yaşanmıştır. Hitit kralının Babil'e geri göndermediği uzmanlardan birinin kahin, diğerinin ise hekim olduğu taraflar arasındaki yazışmaya yansımıştır. Kassit Kralı Kadaşman Enlil'in konu ile ilgili yazdığı mektuba cevap veren Hitit kralı III. Hattuşili'dir. KBo 1.10+ KUB 3. 72 numaralı mektup, Babil'e yazılmış mektubun bir kopyası olmalıdır ve pek çok konu üzerinde durmaktadır.¹⁴⁻¹⁷ Bu konulardan biri de gönderilen hekimler ile ilgilidir: III. Hattuşili kendisi tahta geçmeden önce, abisi Muwatallî'nin, hükümdarlığı sırasında gelen hekimle ilgili Kassit Kralına bilgi verdiğine dair metin şöyledir:

“Ayrıca, [kardeşim]: Kardeşimin buraya gönderdiği hekimle ilgili olarak, hekimi kabul ettiklerinde, birçok [iyi] şey başardı. Hastalık onu yakaladığında, (hastalandığında), onun için sürekli çabaladım. Onun için birçok işlem yaptım, ancak zamanı [...] geldiğinde, öldü ve şimdi habercim onun hizmetkarlarını getirecek, böylece kardeşim onlara [soru sorabilir] ve onlar da kardeşime hekimin başardığı birçok şeyi anlatabilirler.”¹⁸

Mektupta hastalanan hekim için de çaba gösterildiği ancak hastalığına çare bulunamadığı ve bu yüzden onun öldüğü özellikle vurgulanmıştır.

Ölen uzmanın henüz sağken birçok tedaviyi başarı ile gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca kendisine kaliteli kumaşlardan değerli madenlere ve arabaya kadar pek çok eşyanın beraberinde verildiği de III. Hattuşili tarafından aynı mektupta kayda geçirilmiştir:

“Ve eğer [efendilerine] verdiğim [şeyleri] kaçırırlarsa, korkacaklar ve meseleyi kardeşimden gizleyecekler. [Kardeşim], hekime verdiğim arabaya, attartu-arabasına, atlara, rafine gümüşe ve ketene [özellikle dikkat etsin]. Bunlar yazılmıştır ve kardeşim duyabilsin diye tableti kardeşime gönderdim. [Hekim için] zaman geldiğinde, öldü. Hiçbir şekilde hekimi alıkoymazdım”¹⁹

Uzmanlara verilen malzemenin kaydı, kaybolmasın ve beraberindeki hizmetkarlar tarafından çalınmasın diye tutulmuştur. Hekimin hastalığı sebebiyle Hattuşa'da kaldığı da özellikle belirtilmiştir ve sonra kendisinin öldüğü ifade edilmiştir. Ayrıca III. Hattuşili henüz kendisi tahta geçmeden kardeşi Muwatalli tahta iken gelen uzmanların alıkonulduğunu kendisinin buna karşı çıktığını da ifade ederek kendini haklı çıkarmak istemektedir:

*Ayrıca, [kardeşim], Kardeşim Muwattalli'nin saltanatı sırasında bir büyü rahibi ve bir hekim alıp onları [Hatti'de] alıkoyduklarında, onunla tartıştım ve dedim ki: 'Neden onları alıkoyuyorsun? [Bir hekim] alıkoymak doğru değil.' Ve şimdi hekim alıkoyar mıydım?*²⁰

Ancak kralın gerçekten de bir hekim alıkoyduğu belgenin devamında anlaşılmaktadır:

*"Burada aldıkları [ilk] uzmanlarla ilgili olarak: Kâhin öldü, [ama hekim] hayatta ve güzel bir evin sahibi. Evlendiği kadın benim akrabam. [Eğer o]: "Memleketime geri dönmek istiyorum," derse ayrılıp [ülkesine] gidecek. Hekim Rabâ-şa-Marduk'u alıkoyar mıydım?"*²¹

III. Hattuşili, hekim alıkoymadığını ifade etmesine karşın; hekim Hatti ülkesinde kalması için, kendi ailesinden biri ile evlendirmiş ve onun yaşamı için gerekli konforu sağlamaya çalışmıştır. İsterse ülkesine dönebilir denmesine karşılık, diğer bir görüş dönüş için gerekli imkanların verilmediği yönündedir.^{7,22}

Bahsi geçen hekim *Rabâ-şa-Marduk*, alanında yetkin ve Babil için önemli bir uzman olmalıdır. Gerek önceki hükümdar Muwatalli, gerekse kardeşi III. Hattuşili döneminde Hattuşa'da kalmış ve böylelikle uzun yıllar boyu Hatti memleketine hizmet vermiştir.²² Alanında yetkin kimselerin alıkonulması Hitit Devletinde ve başka uygarlıklarda söz konusu olmuştur. Kendisinin de pek çok hastalığı bulunan Hattuşili, uzmanları özellikle tutmak istemiş olmalıdır. Yalnızca Babilli hekimle yetinmeyen Hitit kralı, Mısır'dan da ülkesine uzmanlar getirmek istemiş ve kralların birbirlerinden istedikleri bir tür uluslararası alışveriş sayılan hediye istekleri arasına bu hekimleri de eklemiştir.

Hitit kralı III. Hattuşili'nin, en az Babil tıbbi kadar, Mısır tıbbına da kıymet verdiği Mısır kralı II. Ramses ile konuyla alakalı defalarca yazışmasından anlaşılmaktadır. Edel, ayrıntılı bir biçimde konuyu ele almış olup konuya burada kısaca değinilecektir.⁸ Yazışmaları yalnızca Hitit kralı yürütmemiş aynı zamanda eşi kraliçe Puduhepa da Mısır kralı ve kraliçesi ile mektuplaşmıştır.

Mısır Kralı II. Ramses'in Hitit Kralı III. Hattuşili'ye yazdığı KBo 28.30 numaralı mektupta iyi dileklerin ardından Hattuşili'nin yazdığı talebi tekrarlamaktadır:^{23,24}

*"Kardeşime şöyle söyle: Bana şöyle yazmıştı: [Kız kardeşin] Matanazi [ile ilgili] olarak kardeşim sen bana 'Doğum yapmasını sağlayacak ilaç hazırlaması için bir adamını bana göndersin' yazdın. Kardeşimin bana yazdığı şey buydu."*²⁵

Bunun üzerine şöyle (diyorum): İşte kral kardeşimin kız kardeşi Matanazi, senin kardeşin (Ramses) onu tanıyor. Elli yaşında mı olmalı? 60 yaşında mı? 50-60 yaşında bir kadının doğurmasını sağlayacak hiçbir ilaç hazırlanamaz. Ve (ancak) Güneş Tanrısı ve Fırtına Tanrısı (onun için) bir emir verebilir ve onların verdikleri emir kardeşimin kız kardeşi için sürekli yerine getirilecektir.

*Ve kardeşin ben kral bir büyü rahibi ve bir hekim sana göndereceğim onlar doğurabilmesi için ilaçlar hazırlayacaklar."*²⁶

Buradan anlaşılan en büyük mesele Hititlerin anatomi bilgisinin Mısır'a göre oldukça zayıf olduğudur. Hitit kralı doğum yapamamış kız kardeşi için son çare olarak Mısır kralına başvurmuş olmalıdır. Ancak bahsi

geçen kadının 60 yaşlarında olması ilginçtir. Mısır kralı ise bu yaşta bir kadının artık doğum yapamayacağı bilgisine sahip olmakla birlikte diplomatik olarak iki uzmanını ve drogları beraberinde göndermektedir.

Hattuşili ayrıca gözleri için de Mısır kralından ilaç istemiştir. KUB 3.51 ay. 1'-10' numaralı belgede Ramses'in Hatti kralına cevaben yazdığı mektupta konuya değinerek "tüm iyi ilaçları kardeşimin gözleri için gönderdim" demektedir. KBo 28.24 nolu metnin, öy.12'-14'. satırlarında ise gözü için gönderdiği ilaçları Pariamahu isimli bir hekimle gönderdiği anlaşılmaktadır.

Vasal kralların doğrudan büyük krallarla yazışmaları uygun görülmediğinden Hitit Devletinin vasalı Tarhuntaşa kralının beyi Kurunta için III. Hattuşili'nin istediği hekimlerle ilgili KUB 3.67 numaralı belgede Paremahu'nun adı bir kez daha anılmaktadır. Mısır kralının yazdığı cevapta iki hekimin ve ilaçların Hatti memleketine gönderildiği anlaşılmaktadır. Gönderilen hekimler varınca Tarhuntaşa kralı Kurunta'ya gönderilerek ilaçları hazırlayacağı ve işleri bittiğinde hekimin geri Mısır'a gönderilmesi istenmektedir. Katip ve hekim Paremahu geldiğinde iki hekim işini bırakacak ve katip ile hekim Pariamahu ilaçları dağıtacak diye bildirilmektedir.²⁷

Mısır Kralı II. Ramses konu ile ilgili yalnızca Hitit kralına yazmamış aynı zamanda Hattuşili'nin eşi kraliçe Puduhepa'ya da yazarak kâtip ve hekim Paremahu'nun gönderildiğine dair bilgi verilmektedir.²⁸

Sonuç

Hititlerin gerek tıbbi bilgi birikimi gerekse hekimlerine dair yazılı belgeler incelendiğinde bu konuda desteğe oldukça ihtiyaç duydukları anlaşılmaktadır. Gelen yabancı hekimlerin droglarla tedavi ve fizyolojiyi tanıma konusunda daha başarılı olduklarını düşündüklerinden diplomasi yoluyla Mısır ya da Babil gibi ülkelerin krallarından bu hekimleri özellikle talep etmişlerdir. Rabi-ša-Marduk örneğindeki gibi bazı uzmanların uzun yıllar Hatti ülkesinde yaşadıkları ya da bir anlamda alıkonuldukları ve böylece tıbbi bilgi birikimine katkı sağladıkları anlaşılmaktadır. Ancak bu gibi durumlar küçük çaplı diplomatik açıdan krizlere yol açmıştır. Hekimlik bugün olduğu gibi o zaman da en önemli mesleklerden olduğu için böyle uzmanların devletler için yeri ayrıydı. Babil hükümdarı da bu bakımdan uzmanlarının geri gönderilmesini talep etmiştir. Hitit kralı III. Hattuşili de da krizi çözmek için uzun yıllar alıkonulan hekim(ler) de kendi suçunun olmadığını ispat etmeye çalışmış, meselenin ağabeyi döneminde gerçekleştiğini ve kendisinin de bu duruma tamamen karşı olduğunu ifade etmiştir. Uzmanlardan birinin eceliyle öldüğünün altını çizmekte öte yandan söz konusu sağ olan hekime de eş, ev, mal mülk sağlayarak bir anlamda onun Hatti memleketinden gidişini engellemektedir. Tüm bu sağladıklarına rağmen hekimin isterse gidebileceğini söylese de şartları iyi olduğu için mi yoksa alıkonulduğu için mi Babilli hekimin kaldığını net olarak söylemek mümkün olmamaktadır. Akad dilindeki kayıtlar bu hekimlerin sağladıkları katkılara bir kanıttır. Ayrıca ülkeye getirilen bu uzmanların usta çırak ilişkisi ile Anadolu'da çeşitli hekimler yetiştirmiş olmaları muhtemeldir.

Babilli uzmanlar kadar Mısır'dan da tıbbi yardım sağlanmış ve saraydaki kimselerin hastalıklarına çözüm bulmaya çalışılmıştır. Hititler, sağaltımı zaten çoğunlukla çeşitli nesnelere kullanarak tanrıların takdirini almak ya da kızgınlığını gidermek yönünde gerçekleştirdiklerinden ve droglarla ilgili bazı konularda özellikle destek istediklerinden bu konularda bilgilerinin diğer Yakın Doğu devletlerine göre kısıtlı olduğu anlaşılmaktadır.

Bilgi

Çıkar çatışması bulunmamaktadır. Makalenin hazırlanmasında herhangi bir kişi ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

1. Steinert U. editor. Die babylonisch-assyrische Medizin in Texten und Untersuchungen. Medicine, Magic and Divination. Boston/Berlin: De Gruyter; 2018
2. Price C, Forshaw R, Chamberlain A, Nicholson P, Morkot R, Tyldsley J. editors. Mummies, magic and medicine in ancient Egypt: Multidisciplinary essays for Rosalie David, Manchester: Manchester University Press; 2016.
3. Ünal A. Hitit Tıbbının Ana Hatları. Belleten 1980;175:475-96.
4. Beckman G. Medizin. Bei de Hethitern. In: Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie Band 7, Berlin/New York; 1987-90: 629-31.
5. Şahinbaş Erginöz G. Hititlerde Anatomi ve Tıp, İstanbul: İstanbul Üniversitesi; 1999.
6. Burde von C. Hethitische Medizinische Texte, Wiesbaden: Otto Harrassowitz; 1974.
7. Zaccagnini C. Patterns of Mobility Among Ancient Near Eastern Cratsmen, Journal of Near Eastern Studies 1983; 42 (4): 245-64.
8. Edel E. Ägyptische Ärzte und ägyptische Medizin am hethitischen Königshof. Neu Funde von Keilschriftbriefen Ramses II aus Boğazköy, Opladen: Westdeutscher Verlag, 1976.
9. Civil M, Gelb IJ, Landsberger B, Oppenheim AL, Renner E, editors. The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of the Chicago, A2, Chicago: 1968; 344-45.
10. Ünal A. Hititçe Türkçe Türkçe Hititçe Büyük Sözlük, Ankara: Bilgin Kültür Sanat; 2016.
11. de Roos J. Hittite Votive Texts, İstanbul- Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten 2007; 215-16; 220-21.
12. Pecchioli Daddi F. Mestieri, professioni e dignità nell'Anatolia itta, Roma; 1982.
13. Imparati F. Hitit Yasaları, Ankara: İtalyan Kültür Heyeti Yayınları; 1992.
14. Hagenbuchner A. Die Korrespondenz der Hethiter. 2. Teil. THeth 16, Heidelberg: Carl Winter; 1989: 281-300.
15. Beckman G. Mesopotamian and Mesopotamian Learning at Hattuša, Journal of Cuneiform Studies 1983; 35: 97-114.
16. Beckman G. Hittite Diplomatic Texts, Atlanta; 1996.
17. Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KBo 1.10 (2021-12-31)
18. KBo 1.10+ KUB 3. 72 ay. 34-37.
19. KBo 1.10+ KUB 3. 72 ay. 38-41.
20. KBo 1.10+ KUB 3. 72 ay. 42- 44.
21. KBo 1.10+ KUB 3. 72 ay. 45-48.
22. Heeßel Nils P. The Babylonian Physician Rabâ-ša-Marduk. Another Look at Physicians and Exorcists in the Ancient Near East. Advances in Mesopotamian Medicine from Hammurabi to Hippocrates, Attia A, Buisson G. editors, Leiden- Boston; 2009.
23. Cordani V. Lettere fra Egiziani e Ittiti. Torino: Paideia; 2017
24. Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KBo 28.30s (2021-12-31).
25. KBo 28.30 öy. 8-14.
26. KBo 28.30 öy.15- ay.13.
27. KUB 3.67 ay.1-7.
28. KUB 3.66 ay. 2 vd.